

УДК: 376.42:314.6+37.018.32:316.61.

**РОЛЬ СІМ'Ї ТА ШКОЛИ-ІНТЕРНАТУ ЯК СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ
В СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Старцева В.П.

кандидат психологічних наук
Херсонський державний університет

У статті висвітлюються питання соціальної інтеграції дітей-сиріт молодшого шкільного віку із ЗПР, результати дослідження психологічних особливостей соціально-побутового орієнтування дітей та визначення психолого-педагогічних умов його оптимізації.

В статье раскрываются вопросы социальной интеграции детей-сирот младшего школьного возраста с ЗПР, результаты исследования психологических особенностей социально-бытовой ориентировки детей и определение психолого-педагогических условий его оптимизации.

The article describes the issues of social integration of orphaned children of primary school age with mental retardation, presents the results of psychological features of welfare orientation and set of psychological and pedagogical conditions of its optimization

Ключові слова: соціально-побутове орієнтування, затримка психічного розвитку, діти-сироти молодшого шкільного віку, соціально-побутові вміння і навички.

Ключевые слова: социально-бытовая ориентировка, задержка психического развития, дети-сироты младшего школьного возраста, социально-бытовые умения и навыки.

Keywords: welfare orientation, delay of mental development, orphaned children of primary school age, welfare orientation skills and ability.

Кожна людина, щоб жити в суспільстві, має оволодіти здобутками людства. Самостійно цього зробити дитина не може. Вона адаптується до життя передусім в умовах своєї родини. Сім'я, на думку Т. І. Поніманської, створює умови побуту, формує перші соціальні та моральні уявлення дитини [7, с.30].

Особливо значущим є вплив "батьківського фактору" в ті кризові періоди розвитку дитини у дошкільному та молодшому шкільному віці, коли у неї відбувається зміна провідних видів діяльності, і вона стає об'єктом суспільного виховання. При цьому дитина зберігає значущі старі зв'язки і розширює межу своїх взаємостосунків з однолітками та дорослими, які однак не замінюють їй родини. І не випадково низка науковців (Р. В. Тонкова-Ямпольська, Г. М. Чуткіна та ін.) вважають родинно-побутові умови (склад родини, рівень освіченості батьків, внутрішньородинні стосунки, матеріальне забезпечення родини) одним із важливих чинників успішності адаптації дитини у системі суспільного виховання [5; 6 та ін.].

Родина як найважливіший фактор соціалізації, на думку багатьох науковців (М. С. Мацьковського, Г. І. Плясової, Н. Ф. Плясова, Г. В. Сім'ї та ін.), являє собою персональне середовище життя й розвитку людини від народження до смерті. Від сім'ї багато в чому залежить те, як відбувається фізичний, емоційний і соціальний розвиток людини протягом усього життя. Родина має важливе значення для оволодіння особистістю соціальними нормами. Кризові явища в сучасній родині (зростання кількості розлучень, кількості неповних, материнських, альтернативних родин; зниження народжуваності; деформації у сфері подружніх, дитячо-батьківських відносин, у вихованні дітей та ін.); нестабільні соціально-економічні умови життєдіяльності родини негативно позначаються на соціально-побутовому орієнтуванні дитини та актуалізують проблему її соціалізації. Родина забезпечує можливість зростання соціального досвіду її суб'єктів на основі передачі – спадкування й взаємного навчання. Родині належить особлива роль у соціалізації дитини як первинній соціальній групі [5].

Психологи Д. Боулбі та Р. Шпіц довели значущість для розвитку дитини передусім материнської турботи. Дослідники стверджують, що у дітей, які у ранньому дитинстві були позбавлені материнської турботи й любові, спостерігається затримка в емоційному, фізичному (частіше хворіють) й інтелектуальному розвитку [1].

Роль матері щодо забезпечення базової потреби дитини у безпеці, теплі та турботі, а також вплив батьківських відносин на формування особистості лягли в основу теорії прив'язаності Дж. Боулбі та М. Енсворта [1]. Автори зазначають, що діти використовують як зразок свої відносини з матір'ю, на цій основі інтерпретують поведінку інших людей та виробляють щодо них очікування, які інтерналізуються, і таким чином утворюється контекст подальших взаємостосунків дитини з оточуючими.

Таким чином, було науково доведено той факт, що найважливішою умовою розвитку маленької дитини є наявність тісних і стійких емоційних зв'язків з матір'ю. Відсутність таких зв'язків одержала назву "материнської депривації". Депривація – термін, який широко використовується сьогодні в психології й медицині (англ. Deprivation) і означає "втрата, позбавлення, обмеження можливостей задоволення життєво важливих потреб".

Для спеціальної психології особливий інтерес становлять такі форми депривації, як комунікативна та емоційна. Недостатність спілкування та емоційного тепла, особливо під час перших років життя, негативно позначається на психічному розвитку дитини [6, с. 189].

Наслідкам дитячої емоційної депривації присвячено значну кількість досліджень. Одним із перших і найбільш повних серед них є дослідження Ганни Фрейд та Шарлоти Бюлер. Саме вони описали феномен, який отримав назву "синдром госпіталізму". Провідними проявами такого синдрому, як указують автори є значні відставання в темпах фізичного,

розумового, мовленнєвого та емоційного розвитку. Діти з синдромом госпіталізму відрізняються виразними поведінковими порушеннями та труднощами соціально-психологічної адаптації.

Дослідження В. І. Лубовського, Т. В. Розанової, Л. І. Солнцевої доводять, що репрезентація світу в свідомості дітей з відхиленнями в розвитку характеризується певним ступенем бідності та одноманітності, що призводить до зниження рівня структурованості, стійкості та упорядкованості картини світу. Тому проблема профілактики деприваційних ситуацій у розвитку проблемних дітей є особливо актуальною як у практичному, так і теоретичному плані [6, с.192].

Таким чином, родина є важливим чинником соціально-культурної адаптації та інтеграції дитини, допомагає їй опанувати себе, вступати в позитивне спілкування з широким колом однолітків, переборювати психологічні труднощі. У процесі спілкування дитина оволодіває навичками соціальних контактів у процесі діяльності, що є край важливим для її особистісного зростання.

Науковцями (Н. Н. Авдєєва, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець, Л. Н. Галігузова, Я. О. Гошовський, Т. В. Гуськова, І. В. Дубровіна, М. І. Лісіна, С. Ю. Мещерякова, В. С. Мухіна, І. В. Пеша, А. М. Прихожан, А. Г. Рузська, Є. О. Смирнова, Є. А. Стребелева, Н. М. Толстих та ін.) доведено, що умови життя і виховання в закладі закритого типу та відсутність дитячобатьківських стосунків деструктивно впливають на особистісний розвиток дітей-сиріт: у них спостерігається знижений загальний психічний тонус, порушення процесів саморегуляції, домінування пасивності у різних видах діяльності, недостатня здатність до співчуття, імпульсивність у поведінці, знижена (порівняно з ровесниками з сім'ї) емоційна регуляція, емоційно-пізнавальна взаємодія.

Доведено, що в цілому зростання дитини в умовах закладів інтернатного типу призводить до появи порушень в емоційному, інтелектуальному, мовленнєвому та фізичному розвитку. Вона зазнає труднощів у спілкуванні та поведінці, також у такої дитини спостерігається звуження світогляду та труднощі в особистісному зростанні та адаптації до нових умов життєдіяльності, соціалізації та інтеграції в суспільство в цілому. Наведемо деякі результати конкретних досліджень з означеної проблеми.

Так, дослідження науковців (Г. М. Бевз, В. І. Брутман, Л. С. Волинець, Л. Н. Галігузова, М. М. Малофеев, С. Ю. Мещерякова, І. В. Пеша, Т. Я. Сафонова, Л. М. Царегородцева, Л. П. Чичерін та ін.) довели, що порушення у розвитку особистості дитини-сироти виникають на основі дії двох груп несприятливих соціально-психологічних факторів. Першу групу складають фактори, зумовлені недоліками виховання в колишніх родинах: негативна спадковість, безпритульність, бездоглядність, жорстоке ставлення та ін. До другої групи ввійшли фактори, зумовлені наслідками недосконалої системи виховання в інтернатних закладах: неповноцінне спілкування з дорослими через відсутність достатньої кількості персоналу і його нестабільний склад; постійне перебування в закладі закритого типу і відсутність контактів з довіллям; звужене коло спілкування, регламентація вільного часу режимними моментами, тощо.

У результаті проведеного дослідження А. М. Висоцька також вказує на труднощі у вихованні дітей-сиріт з аномаліями у розвитку, які часто посилюються через недоліки в організації навчально-виховного процесу в школі-інтернаті. Зокрема не забезпечуються достатні умови для подолання негативних соціальних наслідків дефекту та повноцінної соціалізації учнів; організація виховної роботи зводиться до проведення основних режимних моментів, прогулянки та самопідготовки, окремих позакласних заходів, недостатньо уваги приділяється розширенню контактів дітей із навколишнім соціальним середовищем. Науковець стверджує, що коло спілкування зазначеної категорії школярів обмежене, вони рідко зустрічаються і спілкуються з однолітками із нормальним розвитком та дорослими, мають неповне уявлення про життя району, міста, держави [2].

Дослідження низкою науковців (Л. Н. Галігузов, С. Ю. Мещеряков, Л. М. Царегородцев) психологічних аспектів виховання дитини-сироти в умовах школи-інтернату доводять факт відставання цих дітей у психічному розвитку від своїх однолітків, які живуть у сім'ях. Перш за все у дитини-сироти гальмується розвиток потреби у спілкуванні і, відповідно, – затримується формування комунікативної діяльності. Як зазначають дослідники, діти-сироти мають певні відмінності від дітей, які виховуються у сім'ї – у них спостерігається відставання у розвитку емоційного спілкування, що є фундаментом особистісного зростання дитини. Відсутність досвіду взаємодії з дорослими негативно позначається на збагаченні соціальних контактів дитини-сироти з однолітками, вони часто не помічають один одного, не вступають у взаємодію в процесі ігрової діяльності, не чутливі до ініціативи та емоційного стану однолітків, що призводить до виникнення конфліктів між ними. Інші діти для дитини-сироти є монотонним фоном їх життя, а якщо і виступають з цього фону, то швидше як конкуренти або суперники, але не як партнери або товариші. Діти живуть у теперішньому, не маючи минулого та майбутнього, вони не вміють фантазувати, мріяти, до чогось прагнути. Їх бажання обмежені потребами, які слід негайно задовольнити, і відбивають дисциплінарний характер їх життя (вони бажать бути слухняними, швидко вдягатись, гарно та правильно їсти). Тобто особистісний розвиток вихованців дитячих будинків характеризується відсутністю тимчасової перспективи [3, с. 25].

Аналіз науково-теоретичних та практичних досліджень засвідчив, що актуальною є проблема соціальної адаптації та постінтернатного становлення дітей-сиріт після закінчення інтернату. Науковці вважають, що внаслідок труднощів соціалізації: дитина не здатна стати повноцінним членом суспільства, зазнає труднощів у професійному самовизначенні, у шлюбі, у встановленні професійних і дружніх відносин, значна частина цієї категорії дітей та підлітків поповнює ряди правопорушників.

Однак дослідження вчених М. О. Дубровської, В. К. Зарецького, В. Н. Ослон доводять, що перебування дитини у школі-інтернаті має і свої плюси. На думку науковців, дитина перебуває в безпеці, її вихованням займаються фахівці, з'являється шанс оптимізації умов її життя.

О. К. Агавелян відзначає, що діти, які виховувались у дитячих будинках або у школі-інтернаті, менш пристосовані до життя, ніж діти, які виховувались в родині. Діти, які живуть у родині, мають більш широкий спектр спілкування, що впливає на

процес соціально-побутової адаптації та їх підготовки до самостійного життя.

Н. В. Кононенко, К. Д. Черміт відзначають факт прогресивного зростання негативних наслідків соціальної депривації щодо соціальної спрямованості стилю поведінки, самооцінки, під час встановлення міжособистісних стосунків дитини-сироти з однолітками. Соціальна депривація ускладнює процес формування елементарних практичних навичок щодо ведення домашнього господарства.

Також у своїх дослідженнях Н. В. Кононенко доводить, що батьківська депривація передусім впливає на формування у дитини-сироти самостійності та рівня сформованості санітарно-гігієнічних навичок.

Б. Д. Паригін відзначає, що діти з інтернату зазвичай є більш самостійними та пристосованими до життя. Але це враження виникає за рахунок того, що вони можуть постояти за себе. Однак, на думку вченого, уміти дати відсіч ще не означає бути пристосованим до життя. Дитина змушена з раннього дитинства доглядати за собою сама, повторюючи день у день однакові режимні моменти, і це, безумовно, сприяє формуванню стереотипів виконання певного набору дій. Однак у неї не формуються механізми пристосування, про які говорив Л. С. Виготський, підкреслюючи, що примітивна реакція – це реакція, що обійшла особистість; у цій реакції проявляється недорозвинення особистості [4, с. 211-213].

Сучасні психологічні дослідження розвитку особистості дитини в умовах школи-інтернату доводять, що головною умовою повноцінного її особистісного зростання є спілкування з дорослими, в основі якого лежить система особистісних зв'язків. Але В. С. Мухіною доведено, що дитина, яка зростає в умовах інтернатного типу, не вміє спілкуватися, тому невірно сформований у спілкуванні досвід призводить до вироблення негативної позиції щодо інших людей. Науковець зазначає, що дитина-сирота має потребу в піклуванні та увазі до себе, вона не вміє поводити себе так, щоб до неї ставилися відповідно до цієї потреби.

Низкою науковців (І. В. Єжов, Е. А. Мінкова, В. С. Мухіна, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих та ін.) також доведено, що найбільш суттєві відхилення від нормального становлення особистості дитини-сироти виявляються у порушенні соціальної взаємодії, формується специфічний тип спілкування з дорослим, який у свою чергу позначається на ставленні такої дитини до однолітків, невпевненості у собі, неадекватній самооцінці, емоційній напруженості, підвищеній агресивності, тощо.

Науковці А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих виявили, що особливий тип спілкування дитини у школі-інтернаті як із дорослими, так і з однолітками, значною мірою відрізняється від спілкування дитини, яка перебуває у школі, літньому таборі, де вона також залишається без батьків. У молодших класах вихованці інтернатів надмірно виявляють інтерес до кожного доброзичливого дорослого. Вони готові виконувати будь-яке його прохання, роблять все можливе для того, щоб привернути до себе увагу. Прагнення дитини-сироти прийняти та виконати завдання вчителя відображає несформованість у неї здатності поставитися до дорослого як до вчителя й виконати його завдання як навчальне, а саме незадоволеність потреби в спілкуванні з дорослим, що виражається в прагненні за всяку ціну викликати його позитивну оцінку. Одночасно у взаєминах із дорослими діти-сироти проявляють негативізм, агресивність, ображаються на будь-які незначні зауваження, дії вчителя.

За даними Н. Н. Авдєєвої, С. С. Мещерякової, Н. О. Хаймовської, В. М. Холмогорової, невміння дитини-сироти взяти на себе відповідальність за процес спілкування, за те, як у ньому складаються відносини, викликає агресивність молодших школярів з інтернату стосовно дорослого; дитина демонструє свого роду споживче ставлення до дорослих, тенденцію чекати або навіть жадати від навколишнього середовища вирішення своїх проблем. Агресивні, грубі відповіді, які вихованці школи-інтернату адресують дорослим, суперечать прийняттю у нашій культурі нормам взаємин дитини і дорослого й свідчать про несформованість відповідної дистанції в спілкуванні. На думку багатьох психологів, становленню адекватних форм ставлення до дорослого сприяє нормальне протікання процесу ідентифікації з батьками, що у нашому випадку, безумовно, порушено.

Таким чином, наведені матеріали досліджень доводять передусім вплив перебування дитини-сироти в установах інтернатного типу і виникнення особливостей та недоліків їх розвитку, що ускладнюють процес їх ефективної соціалізації та адаптації, подальшої інтеграції у суспільство. Позначається це й на процесі та проявах соціально-побутового орієнтування дітей. Останнє ж розглядається, з одного боку, як умова, механізм первинної соціалізації та адаптації, з другого – як певний показник її успішності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боулби Дж. Привязанность / Боулби Дж. – М. : Гардарика, 2003. – 480 с. Краткий психологический словарь / [сост. Карпенко Л. А.]. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.]
2. Висоцька А. М. Підвищення ефективності виробничої адаптації випускників допоміжної школи в процесі професійно-трудового навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.03 "Корекційна педагогіка" / А. М. Висоцька. – К., 1994. – 18 с.
3. Галигузова Л. Н. Психологические аспекты воспитания детей в домах ребенка и детских домах / Л. Н. Галигузова, С. Ю. Мещерякова, Л. М. Царегородцева // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 17-25.
4. Парыгин Б. Д. Анатомия общения : [учеб. пособие] / Парыгин Б. Д. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 301 с.
5. Семья Г. В. Психолого-педагогические программы подготовки к самостоятельной семейной жизни детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей / Г. В. Семья, Н. Ф. Плясов, Г. И. Плясова. – М. : Знание, 2001. – 176 с.
6. Специальная психология : [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / [В. И. Лубовский, Т. В. Розанова, Л. И. Солнцева и др.]; под ред. В. И. Лубовского. – [2-е изд., испр.]. – М. : Издательский центр "Академия", 2005. – 464 с.
7. Чермит К. Д. Содержание и средства снижения последствий социальной депривации воспитанников в условиях детского дома / К. Д. Чермит, Н. В. Кононенко // Стратегия развития российской системы образования: [сб. научных трудов

по материалам Всероссийской научно-практической конференции], (21 февраля 2006, Ставрополь) / под ред. Г. М. Соловьева. – Ставрополь: Сервисшкола, 2006. – 158 с.

УДК 376-057.87

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СПІЛКУВАННЯ СТУДЕНТІВ-СУРДОПЕДАГОГІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Тимофієнко Н.В.

старший викладач кафедри сурдопедагогіки
Інститут корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П. Драгоманова

У статті наданий аналіз результатів дослідження особливостей становлення спілкування студентів-сурдопедагогів у навчальному процесі вищого навчального закладу.

В статті представлено аналіз результатів дослідження особливостей становлення об'єкту спілкування студентів-сурдопедагогів в навчальному процесі вищого навчального закладу.

In the article the given analysis of results of research of features of becoming of intercourse of students-surdopedagogiv is in the educational process of higher educational establishment.

Ключові слова: педагогічне спілкування, особливості спілкування студентів-сурдопедагогів, критерії, експеримент.

Ключевые слова: педагогическое общение, особенности общения студентов-сурдопедагогов, критерии, эксперимент.

Keywords: pedagogical intercourse, features of intercourse of students-surdopedagogiv, criteria, experiment.

Підготовка фахівців до професійної діяльності у вищому навчальному закладі пов'язана з якісним рівнем системи навчання. Розвиток особистості студента і формування його готовності до майбутньої професійної діяльності є ключовими в теорії і практиці педагогічної роботи сучасного вищого навчального закладу. Саме під час навчання у вищому навчальному закладі визначається життєва та світоглядна позиція студента, вивчаються способи взаємодії, форми поведінки і спілкування. На успішну професійну діяльність майбутнього сурдопедагога впливає його вміння організувати свою роботу на основі професійного спілкування із суб'єктами взаємодії.

Педагогічне спілкування як окреме питання проблеми спілкування розглядалося в роботах багатьох науковців (М.М.Заброцко, І.О. Зімної, В.А. Кан-Калика, Я.Л. Коломинського, О.О. Леонтьєва, Л.В. Долинської, С.Д. Максименка, А.В.Мудрика, Н.В. Чепелевої та інших). Більшість авторів вважає, що спілкування займає одне із провідних місць у педагогічній діяльності, а відтак – в спілкуванні майбутніх педагогів в силу значимості впливу спілкування на створення „ суб'єкт – суб'єктних” відносин у процесі педагогічної взаємодії педагога та учня.

Особливе місце за структурою, видами і формами спілкування відводиться сурдопедагогічній діяльності, яка спрямована на ефективний розвиток дітей з вадами слуху.

Разом з тим вивчення системи спілкування, яка опосередковує навчальний процес у спеціальній школі дотепер не здійснювалося.

Це ставить проблему підготовки майбутніх сурдопедагогів до здійснення педагогічного спілкування на щабель значимості та актуальності у сурдопсихології. При цьому, за підготовкою майбутніх сурдопедагогів вбачається процес навчання студентів у вищому навчальному закладі.

З метою реалізації дослідження проблеми спілкування нами була розроблена методика констатувального експерименту, яка складалась із 3 серій завдань та низки субтестів. Всі ці методики охоплювали дев'ять субтестів, що і надавало можливість отримати вірогідні дані про динаміку навчального спілкування студентів-сурдопедагогів. Так, субтести 1 серії були спрямовані на з'ясування проявів у різних ситуаціях комунікативної компетентності студентів-сурдопедагогів; субтести 2 серії дозволяли фіксувати пріоритетні види і форми спілкування студентів-сурдопедагогів; субтести 3 серії передбачали вивчення спрямованості спілкування та орієнтування на індивідуальні та типологічні особливості глухих та слабочуючих учнів.

У процесі аналізу результатів констатувального експерименту, встановлено, що студенти-сурдопедагоги виявили різні рівні сформованості навчального спілкування, які опосередковані такими характеристиками як: «комунікативні уміння», «сурдопсихологічна техніка спілкування», «емоційна чутливість».

Дані характеристики виступили критеріями, за якими аналізувались отримані результати.

Аналіз даних, отриманих у констатувальному експерименті, свідчить, що критерій «комунікативні уміння» проявляється в умінні слухати мовника; у швидкості орієнтування у висловлюванні (змісті, емоціях, на яку людину спрямоване звернення); у швидкості конструювання відповідей; в умінні в діалогічному мовленні з висловлювань окремих мовників конструювати ціле (структурне об'єднання у ціле); у тексті мовлення, який відповідає мовленнєвому сприйманню (розвитку слухового сприймання, віковим особливостям мислення, віковим особливостям пам'яті); у логічній послідовності речень у цілісному тексті; у переході на спрощеність мовлення за змістом; у відборі прикладів, що пояснюють мовлення; у мірі співвіднесеності висловлювання, тексту, речення та графічного матеріалу; у визначенні первинності (пріоритетності)